

*Нашинець-Наумова А. Ю.,
доктор юридичних наук, доцент,
заступник декана з науково-методичної та навчальної роботи
факультету права та міжнародних відносин
Київського університету імені Бориса Грінченка*

ПРИНЦИПИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СИСТЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ: КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Анотація. У статті подається теоретико-методологічний аналіз дослідження принципів системи забезпечення національної безпеки. Розглядається структура системи забезпечення національної безпеки, в якій виділяється основна конституційно-правова підсистема. Системно висвітлено конституційно-правові засади щодо принципів забезпечення національної безпеки в умовах сучасних викликів та загроз.

Ключові слова: національна безпека, конституційно-правові засади, принципи національної безпеки, забезпечення національної безпеки.

Постановка проблеми. Одним з факторів, що впливають на національну безпеку, є глобалізація. З одного боку, вона сприяє інтеграції і зближенню народів, з іншого – використовується з метою глобального домінування одних держав над іншими, що призводить до втрати національної ідентичності, до посилення міжнародної нестабільності, негативно впливає на національні інтереси. Протидії загрозам у нашій країні перешкоджає відсутність єдиної концепції системи забезпечення національної безпеки на всіх рівнях (особистість, суспільство, держава) і тому формуванню механізмів протидії загрозам державі, суспільству, особистості слід приділяти увагу на всіх рівнях. Гострота, складність, нетривіальний характер названих проблем радикально підвищують вимоги до системи державного управління. Об'єднуючою основою цієї системи багато в чому є ціннісні орієнтації громадян. Детермінуючий вплив ціннісних орієнтацій не тільки на систему національної безпеки, а й в цілому на систему державного управління вимагає формування глибокого правового осмислення соціальних механізмів. При цьому особливу важливість мають ціннісні орієнтації, моральні устої, життєві очікування, поведінкові практики громадян нашої країни.

Тому проблема національної безпеки є актуальною, а її дослідження та розв'язання пов'язане із необхідністю напрацювання єдиної системи знань про національну безпеку, уніфікованої методологічної бази до вивчення, аналізу, оцінки й прогнозування конкретних засобів і шляхів забезпечення національної безпеки, адекватних характерові і масштабам загроз національним інтересам. У сучасній конституційній теорії і практиці України ще не визначений категоріально-понятійний апарат національної безпеки, не розроблені теоретико-методологічний і методичний інструментарій пізнання сутності, змісту та структури системи національної безпеки. Також недостатньо дослідженими залишаються такі важливі проблеми, як принципи організації, взаємозв'язку складових елементів самої системи національної безпеки.

Метою цієї статті є визначення принципів забезпечення системи національної безпеки та її складових елементів під кутом зору конституційно-правового аспекту.

Виклад основного матеріалу дослідження. У контексті дослідження проблем системи забезпечення національної безпеки особливої актуальності набувають фундаментальні принципи як світоглядні орієнтири та логічні вимоги до подальшої розробки і напрацювання теоретико-методологічних основ забезпечення національної безпеки нашої держави [1, с. 63, 3, с. 231].

Слід зазначити, що в процесі пізнання та усвідомлення низки проблем, які лежать у площині захисту матеріальних і духовних цінностей суспільства, конституційних прав і свобод людини і громадянина, набуті знання, як свідчать сучасні дослідження, можуть підводитися під деякі більш загальні знання, які називаються принципами, в результаті чого відбувається коригування досліджуваних знань, їх теоретична систематизація, або синтез – діалектичний висновок особливого роду [2, с. 20; 3, с. 231].

Основним завданням теоретико-методологічного аналізу у процесі дослідження принципів системи забезпечення національної безпеки має стати напрацювання методології пізнання та розв'язання актуальних проблем, спрямованих на з'ясування стану захищеності життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз у всіх сферах їхньої життєдіяльності.

Аналіз основних положень чинного законодавства і значної кількості наукової літератури дає змогу сформулювати вказані принципи. Серед них, зокрема [4, с. 211]:

- забезпечення пріоритету прав та свобод людини;
- дотримання балансу життєво важливих інтересів людини, суспільної групи, суспільства і держави;
- верховенство права та дотримання законності;
- забезпечення взаємної відповідальності людини, групи, суспільства та держави за вирішення питань забезпечення національної безпеки;
- ствердження пріоритету договірних (мирних) засобів у вирішенні конфліктів соціального, міжетнічного, міжконфесійного характеру на національному та міжнародному рівнях;
- чітке розмежування повноважень та відповідальності в системі державного управління національною безпекою;
- підтримання наукових досліджень у сфері забезпечення національної безпеки на належному рівні;
- адекватність і своєчасність проведення заходів щодо захисту національних інтересів наявним загрозам;
- гнучке й оперативне реагування на надзвичайні ситуації;

- постійне вдосконалення цивільно-військових відносин;
- дотримання норм міжнародного права і належне виконання міжнародних зобов'язань;
- повага суверенітету інших держав та невтручання в їхні внутрішні справи;

- дотримання територіальної недоторканості інших країн;
- активна участь у міжнародних структурах безпеки.

Реалізація зазначених принципів у теорії та практиці державного управління національною безпекою є необхідною умовою забезпечення національної безпеки України.

Великого значення у наведеному контексті набувають проблеми формування системи забезпечення національної безпеки України, де їх успішне вирішення пов'язане насамперед із розробленням нових методологічних підходів, ефективність яких значною мірою залежатиме від матеріалістичного вирішення основного питання філософії, зокрема втілення принципу матеріальності у діяльності суб'єктів системи забезпечення національної безпеки відповідно до Конституції України та інших нормативно-правових актів, що регулюють суспільні відносини у сфері національної безпеки нашої держави.

Відповідно до Закону України «Про основи національної безпеки України» [5] суб'єктами забезпечення національної безпеки є: Президент України; Верховна Рада України; Кабінет Міністрів України; Рада національної безпеки і оборони України; міністерства та інші центральні органи виконавчої влади; Національний банк України; суди загальної юрисдикції; прокуратура України; місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування України; Збройні сили України, Служба безпеки України, Державна прикордонна служба України та інші військові формування, утворені відповідно до законів України; громадяни України, об'єднання громадян. Тобто цими суб'єктами виступають державні інститути, юридичні та фізичні особи, які матеріалізують прийняті закони та рішення у сфері національної безпеки.

Аналіз положень чинної Конституції України, нормативно-правових актів України у системі забезпечення національної безпеки дає змогу дійти висновку, що основні завдання, які необхідно матеріалізувати для забезпечення національної безпеки держави, полягають у такому [4, с. 208]:

- відновлення територіальної цілісності України та цілісності демократичних інститутів на всій її території, реінтеграція тимчасово окупованих територій після їх звільнення є стратегічним завданням політики національної безпеки;

- розробка (уточнення) концепцій, доктрин, стратегій, інших керівних документів, зокрема науково обґрунтованих пропозицій і рекомендацій щодо прийняття державно-управлінських рішень у сфері національної безпеки та їх реалізації;

- створення та підтримка готовності до застосування сил і засобів системи забезпечення національної безпеки, зокрема удосконалення її організаційної структури, кадрового, матеріально-технічного, фінансового та інформаційного забезпечення;

- організація підготовки сил і засобів системи забезпечення національної безпеки до їх застосування згідно зі штатним призначенням;

- безпосереднє керівництво структурними елементами системи забезпечення національної безпеки;

- локалізація, деескалація та врегулювання конфліктів (кризових ситуацій) у різних сферах життєдіяльності суспільства і держави, ліквідація їхніх наслідків;

- здійснення планової та оперативної діяльності щодо забезпечення національної безпеки, зокрема спільно з міжнародними структурами безпеки та в рамках укладених договорів у сфері безпеки;

- комплексний моніторинг факторів, які здійснюють негайний вплив на національну безпеку, зокрема прогнозування, виявлення та оцінка загроз, їхніх джерел і наслідків прояву;

- комплексний моніторинг факторів, які здійснюють позитивний вплив на національну безпеку, зокрема прогнозування, виявлення та оцінка додаткових можливостей для забезпечення досягнення національних інтересів;

- координація діяльності сил і засобів системи забезпечення національної безпеки, контроль за здійсненням заходів щодо забезпечення національної безпеки, оцінка результативності дій та витрат на проведення цих заходів.

Вказані завдання головним чином акцентують увагу на заходах, спрямованих на захист національних інтересів і гарантування в Україні безпеки особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз в усіх сферах життєдіяльності. Поряд із цим слід зазначити, що ці принципи спрямовують зусилля суб'єктів системи забезпечення національної безпеки на створення більш сприятливих умов, насамперед матеріальних, які є основою захисту національних інтересів, формують політику – стратегію національної безпеки держави.

Також необхідно зазначити, що до принципів системи забезпечення національної безпеки відносять і загальнонаукові принципи, зокрема: принцип системного підходу; принцип структурного аналізу; принцип діалектичної взаємозумовленості та інші.

Системний підхід як загальнонауковий принцип базується на взаємозалежності природи, суспільства і мислення і розглядає суспільно-політичні процеси як відкриті системи, що постійно розвиваються, орієнтує суб'єктів системи забезпечення національної безпеки на пошук та виявлення зв'язків між її об'єктами (підсистемами) – структурними компонентами об'єкта з оточуючими його системами. Основним завданням принципу системного підходу у дослідженні системи забезпечення національної безпеки постає вираження загальнонаукових принципів на рівні спеціальної методології, положень, понять, форм і методів системних досліджень, згідно з якими кожний об'єкт національної безпеки слід розглядати не тільки як деяке самостійне ціле, а також і як складник системи більш високого рівня організації з усіма її суттєвими взаємозв'язками з іншими об'єктами, що входять до складу більш складної системи.

Таким чином, принцип системного підходу у процесі наукового аналізу системи забезпечення національної безпеки – це той підхід, за якого захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави слід розглядати у вигляді взаємопов'язаного цілого.

Слід зазначити, що вагоме місце у системі забезпечення національної безпеки посідає принцип структурного аналізу. Згідно із цим принципом систему забезпечення національної безпеки Української держави слід розглядати як функціональну систему. Провідним системоутворюючим чинником, що організовує функціонування системи забезпечення національної безпеки, виступає результат її діяльності. Зокрема, кінцевий результат діяльності суб'єктів системи забезпечення національної безпеки України визначає, власне, і конфігурацію її функці-

онування. Так, Конституція України (ст. 17) визначає конституційні засади загальної конфігурації функціонування системи забезпечення національної безпеки України, де, зокрема, зазначається, що «захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу» [6]. Більш предметна конфігурація функціонування системи забезпечення національної безпеки набула відображення у Законі України «Про основи національної безпеки України». Згідно зі ст. 8 зазначеного Закону, діяльність державних органів має бути зосереджена на прогнозуванні, своєчасному виявленні, попередженні і нейтралізації зовнішніх і внутрішніх загроз національній безпеці, захисті суверенітету і територіальної цілісності України, безпеці її прикордонного простору, піднесенні економіки країни, забезпеченні особистої безпеки конституційних прав і свобод людини і громадянина, викоріненні злочинності, вдосконаленні системи державної влади, зміцненні законності і правопорядку та збереженні соціально-політичної стабільності суспільства, зміцненні позицій України у світі, підтриманні на належному рівні її оборонного потенціалу й обороноздатності, радикальному поліпшенні екологічної ситуації [5].

Отже, для розвитку системи забезпечення національної безпеки, збереження її стійкості, підтримання цілісності та спрямованості протистояти внутрішнім і зовнішнім викликам, принцип структурного аналізу забезпечує можливість формування гнучкої та ефективної цілісної її структури, об'єднаної цілями та завданнями щодо захисту життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз в усіх сферах життєдіяльності.

Принцип структурного аналізу у низці загальнонаукових принципів взаємопов'язаний з принципом діалектичної взаємозумовленості, який передбачає розгляд системи забезпечення національної безпеки у її цілісності та розвитку. Зазначений принцип всебічно та ґрунтовно досліджений у наукових працях українських учених О. Дзьобаня та О. Сосніна [7, с. 102]. Слід зазначити, що принцип взаємозумовленості набуває втілення у процесі дослідження системи забезпечення національної безпеки не тільки в загальнотеоретичному аспекті, а й у практичній площині. Система забезпечення національної безпеки, як і будь-яка функціональна система, об'єднує різні органи, сили та засоби, і згідно з принципом діалектичної взаємозумовленості будь-які зміни, що відбуваються у будь-якому предметі чи явищі, викликають зміни в інших предметах та явищах і які, своєю чергою, викликають останні. Таким чином, принцип діалектичної взаємозумовленості свідчить, що кожне явище системи забезпечення національної безпеки пов'язане з іншими великою кількістю переходів, відносин, викликів, загроз, які мають взаємний характер.

Не менш важливими принципами системи забезпечення національної безпеки виступають спеціально-наукові принципи. Розглядаючи систему забезпечення національної безпеки, слід зазначити, що ця проблема не набула належного висвітлення у сучасних наукових дослідженнях. Певну спробу наукового аналізу спеціально-наукових принципів системи забезпечення національної безпеки намагався здійснити український учений В. Ліпкан, який, аналізуючи проблеми формування системи забезпечення національної безпеки, зазначає, що можна впевнено говорити про необхідність окреслення

принципів побудови та функціонування системи забезпечення національної безпеки. Учений акцентує увагу на загальнонаукових принципах, до яких він відносить: системність, адекватність, своєчасність, циклічність, активність, законність, обґрунтованість та інші [8, с. 95].

Зазначені спеціально-наукові принципи спрямовують діяльність суб'єктів системи забезпечення національної безпеки на захист національних інтересів і гарантування в Україні безпеки особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз в усіх сферах їхньої життєдіяльності. Серед зазначених принципів забезпечення пріоритетності прав і свобод людини і громадянина посідає одне з провідних місць у системі забезпечення національної безпеки, оскільки за своєю суттю він визначає зміст і спрямованість правового регулювання реалізації прав і свобод людини і громадянина, порядок їх охорони та захисту.

Так, нормою-принципом, якою закріплюється пріоритет прав і свобод людини і громадянина, є ст. 3 Конституції України, у якій проголошено, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визначаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [6].

Узагальнюючи наведене стосовно одного із основних принципів системи забезпечення національної безпеки – пріоритету прав і свобод людини і громадянина, слід зазначити, що це неперечні вимоги загального характеру, керівні засади (ідеї), що прямо закріплені в Конституції України та в інших законах, які зумовлені об'єктивними закономірностями розвитку, існування особистості в суспільстві, які визначають зміст та спрямованість державного правового регулювання з метою забезпечення прав і свобод людини і громадянина в процесі забезпечення безпеки суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз в усіх сферах життєдіяльності.

Іншим основним, проте не менш важливим принципом системи забезпечення національної безпеки, є принцип верховенства права. Зазначений принцип закріплено у ст. 8 Основного Закону, у якій прямо зазначається, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права [6], і яка, по суті, стала новим сприйняттям у національній правовій системі.

Принцип верховенства права як один із провідних принципів сучасної правової системи України зумовлює невід'ємні права людини і громадянина на свободу, рівність, справедливість, гідне життя, повагу і недоторканність, а також безпеку [9, с. 101]. Саме принцип верховенства права як основа державного і суспільного життя має стверджувати пріоритет невідчужуваних прав людини, які становлять невід'ємний елемент права. Важливо звернути увагу на те, що їх існування поза межами права і без права є неможливим, оскільки це явища однієї сутності [10, с. 24].

Поряд із цим принципом верховенства права зумовлює також необхідність додержання прав людини і гарантування їх державою. Слід зазначити, що ця важлива вимога закріплена у частині другій ст. 3 Конституції України, де права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а їх утвердження та забезпечення є головним обов'язком держави [6]. Так, аналізуючи принцип верховенства права у контексті зазначеного, слід підкреслити, що практика сьогодення глибоко нас переконує в неефективності діяльності держави щодо розв'язання соціально-економічних проблем громадян, що нерідко призводить

до значних соціально-політичних конфліктів, порушення прав людини, закріплених у Конституції України. У нашому разі йдеться про відповідальність держави за бездіяльність її органів та посадових осіб за грубі порушення конституційних прав громадян. Такий стан речей безпосередньо породжує відчуття безкарності, всюдозволеності значної частини державних урядовців і держави загалом, що призводить до зневіри населення у її владних структурах.

Висновки. Підсумовуючи наведене, слід зазначити, що діяльність органів національної безпеки ґрунтується на сукупності розглянутих принципів, від дотримання яких залежить безпека особистості, держави і суспільства загалом, їх подальший розвиток, а також їх захист від зовнішніх і внутрішніх загроз. Законодавче закріплення основних принципів не тільки дало змогу впорядкувати процес забезпечення національної безпеки, а й зумовило конкретні напрями діяльності, тобто функції органів безпеки. Від повноти реалізації основних засад спеціальними суб'єктами залежить ефективність функціонування всього механізму забезпечення безпеки особистості, держави і суспільства.

Література:

1. Грибанов Д.Г. Цели, принципы и особенности современной политики безопасности. Сучасні проблеми державного управління: Зб. наук. пр. УАДУ / За заг. ред. В.І. Лугового, В.М. Князева. Київ: Вид-во УАДУ, 2003. Вип. 1. С. 62–66.
2. Демин В.Н. Принципы материалистической диалектики в научном познании. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1979. С. 20.
3. Конституційно-правові засади національної безпеки України: монографія / В.О. Антонов; наук. ред. Ю.С. Шемшученко. Київ: ТАЛКОМ, 2017. 576 с.
4. Ситник Г.П. Національна безпека України: теорія і практика: навч. посіб. / Г.П. Ситник, В.М. Олуйко, М.П. Вавринчук; за заг. ред. Г.П. Ситника. Київ: Кондор, 2007. 615 с.
5. Закон України «Про основи національної безпеки України» від 19.06.2003 р. № 964-15, у ред. від 09.07.2017 р. Сайт «Верховна Рада України». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/>
6. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР, у ред. від 30.09.2016 р. Сайт «Верховна Рада України». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96>
7. Дзьобань О., Соснін О. Теоретичні основи національної безпеки України: навч. посіб. Київ: Освіта України, 2009. 384 с.
8. Ліпкан В.А. Національна безпека України: нормативно-правові аспекти забезпечення: монографія. Київ: Текст, 2003. 180 с.
9. Консова Н.С. Права человека и демографические процессы. Москва: Норма, ИНФРА, 2009. С. 101–102.
10. Козюбра М.І. Принцип верховенства права і конституційна юрисдикція. Вісник Конституційного Суду України. 2000. № 4. С. 24.

Нашинец-Наумова А. Ю. Принципы обеспечения системы национальной безопасности: конституционно-правовой аспект

Аннотация. В статье дается теоретико-методологический анализ исследования принципов системы обеспечения национальной безопасности. Рассматривается структура системы обеспечения национальной безопасности, в которой выделяется основная конституционно-правовая подсистема. Системно освещены конституционно-правовые основы относительно принципов обеспечения национальной безопасности в условиях современных вызовов и угроз.

Ключевые слова: национальная безопасность, конституционно-правовые основы, принципы национальной безопасности, обеспечение национальной безопасности.

Nashynets-Naumova A. Principles of ensuring the system of national security: the constitutional-legal aspect

Summary. The article gives a theoretical and methodological analysis of the research of the principles of the system of ensuring national security. The structure of the system of ensuring national security is considered in which the main constitutional and legal subsystem is allocated. The constitutional and legal bases concerning the principles of ensuring national security in the conditions of modern challenges and threats are systematically covered.

Key words: national security, constitutional-legal bases, principles of national security, maintenance of national security.